
ЧАСТИЦАТА АБЕ КАТО ПРАГМАТИЧЕН МАРКЕР

1. Определение на понятието „прагматични частици“

В българските граматика **частиците** се определят като неизменяеми части на речта – от гледна точка на формалните им особености; като служебни думи – поради факта, че те нямат свое референциално значение. Най-често те се характеризират според функцията, която изпълняват на равнището на словообразуването, формообразуването или пък при изразяване на значения, свързани с категориите модалност, емоционалност, комуникативна цел (вж. напр. ГСБКЕ 1983: 476).

Прагматичните частици споделят тези най-общии особености на думите, включени в класа на частиците в българския език: те са неизменяеми думи, които нямат определен референт в извънезиковата действителност. Прагматичните частици са нееднородни по произход. Много от тях се свързват с други части на речта, и то по-често с неизменяемите части на речта – съюзи, наречия, но и с изменяеми, напр. определени глаголни форми (вж. по-подробно у Пенчев 1966; Тишева 1994).

По-важно за дефиницията на прагматичните частици обаче е това, че те са специализирани средства за изразяване на отношението на говорещия към съдържанието на изказването и към определени елементи на речевата ситуация. Поради специфичната си функция те могат да се отделят в самостоятелна група, както в граматиките се отделят например словообразуващите и формообразуващите частици.

За нашата цел тук ще определяме прагматичните частици като *неизменяеми думи, нееднородни по произход, чиято основна функция е да отразяват отношението на говорещия към различни елементи на комуникативната ситуация или отношението между отделните изказвания в речевата ситуация* (за такъв тип дефиниране на прагматичните маркери вж. напр. Фрейзър 1999).

Много често в англоезичните изследвания най-голямо внимание се обръща на факта, че прагматичните частици не влизат в структурата на изречението. Най-общо казано, те са онези малки парченца, които остават след синтактичния анализ на всички други думи в изречението. Подобна характеристика на части от изречението в изследванията на българския език дава още Й. Пенчев за въвеждащите думи и изрази (Пенчев 1966). Той обаче не разглежда частиците като елемент от системата на въвеждащите и вметнатите думи и изрази, макар че според нас прагматичните частици имат функции, сходни с тези на въвеждащите елементи.

Сходни са и словоредните им особености. Без да са стриктно закрепени за определена позиция, прагматичните частици имат „предпочитания“ към словоредата – те най-често са в началото на изказването, където се разполагат елементи, показващи връзките между участниците в речеви акт или между отделните реплики в него, или в края на изказването – за да покажат връзката между отделните изказвания в речеви акт, очакванията на говорещия към поведението на слушателя и т.н.

2. Възникване и разпространение на прагматичните частици. Междуметия, емоционални частици и прагматични частици

Прагматичните частици представляват функционално обособена група, включваща разнородни елементи, традиционно отнасяни към други части на речта – частици, съюзи, наречия, междуметия. По произход прагматичните частици много често са свързани с други части на речта, особено с елементи от класа на неизменяемите части на речта – наречия, съюзи и т.н. Отношенията между прагматичните частици и междуметията като клас неизменяеми думи могат да са обект на самостоятелно проучване. Тук само ще отбележим, че по дефиниция междуметията трябва да се причислят към групата на прагматичните частици, но да оформят отделна подгрупа в нея. Междуметията (поне първичните) са неизменяеми, не са части на изречението, но участват в изразяването на категорията емоционалност на изказването, емоционалното отношение на говорещия към елементите на речевата ситуация. Подобно на някои частици, и междуметията могат да се употребят самостоятелно и да оформят изречение. Ето защо в изследванията на прагматичните (дискурсните) частици се е наложило мнението, че междуметията са „подклас дискурсни частици“ (Фишер 1998: 111), които имат свое семантично съдържание и вътрешна концептуална структура (Уилкинс 1992, Вежбицка 1992).

Терминът „прагматична частица“ до голяма степен се припокрива с термина „дискурсен маркер“, използван за означаване именно на такива езикови елементи, които служат за организиране на дискурса (Шифрин 1987). При такова тълкуване дискурсът се разглежда като прагматична субкатегория, а частиците са подвид на маркерите. Според нас понятието „дискурсен маркер“ е по-широко от понятието „прагматична частица“. Като дискурсни маркери могат да функционират не само частици, но и други елементи на лексикалната и граматическата система. В тази група се включват различни елементи: дискурсни частици, междуметия, модални частици, фразеологизирани изрази (Фишер 1998: 125).

Терминът „прагматични частици“ се свързва и с термина „модални частици“, широко използван в немскоезичната литература. Якобс (1990) анализира модалните частици като спецификатори на илокуцията. Те влизат във взаимодействие с илокутивния тип на изказването, определен от наклонението и интонацията, и така се формира специфичната илокутивна сила за отделното изказване. Дохърти (1987) определя, че основната семантична функция на модалните частици е да изразяват отношение, и по-точно значения в рамките на епистемичността (epistemic attitudes). Модалните частици, заедно с наклонението, наречията, поясняващи цялото изречение, отрицанието, имат своя дял при изразяване на отношението на говорещия към реалността или иреалността на състоянието на света, представеното в пропозицията на изказването. Кьониг (1991: 180–85) нарича модалните частици метапрагматични инструкции за включване на новата информация в определен контекст и определя три типа модални частици: частици, които посочват непоследователност или противоречие; индикатори на силата на съществуващо или ново предположение или представа; селектори на контекст за разбиране на новата информация.

Интересна е констатацията му, че за модални частици се говори в изследвания на немски, норвежки, холандски, фински, в редица славянски езици, но не и в романските езици, не и в английски. Направеният преглед на мненията за същността на модалните частици показва, че в много случаи става дума по-скоро за терминологично застъпване – особеностите на модалните частици са присъщи и на прагматичните. И двата типа са думи, с които се изразява отношение. Смятаме, че „прагматични частици“

е по-широкото понятие. В рамките на изказването прагматичните частици маркират по-широк кръг от значения от модалните.

В българската граматична литература много често се говори за експресивни частици като подвид в групата на частиците. Те се дефинират или като средство за изразяване на емоционалното състояние или отношение на говорещия, или като модификатори на съдържанието на цялото изречение (Грамматика 1998: 654). За експресивни частици се говори и в най-подробното изследване за частиците в български – на М. Врина. Тези думи изразяват емоционална и афектна реакция на даден изказ или ситуация; повечето от тях са неизменяеми, нямат свое собствено ударение, по природа са автономни и независими (Врина 1999: 28–29). Явно е, че емоционалните частици имат по-тясна функция в сравнение с прагматичните частици, защото са изразители само на неинтелектуално, спонтанно отношение. Употребата на прагматичните частици е свързана със съзнателното желание на говорещия да реализира комуникативни цели чрез използване на езикови средства от всички равнища: морфологично, лексикално, синтактично, фонетично. В някои случаи частиците са единственото средство за изразяване на отношение към предходната информация или към слушателя

Преди да пристъпим към конкретния анализ на прагматичната частица *абе* в българския език, ще отбележим кои са най-често допусканите грешки при подобен тип анализи (вж. Кьониг 1991: 175) – най-вече с надеждата, че нашата работа не дава повод за допълване на този списък:

– Отделни страни от съдържанието на цялото изказване, на контекста, в който се употребяват частиците, се приемат за значения на самите частици;

– Търсенето на еднозначно определение на частиците бързо се изоставя и се подменя с постулиране на полисемия, с разграничаване на основно значение и производни значения;

– Много често анализът на модални частици представлява комплекс от описание на значенията и употребите им; това е резултат от факта, че се пропускат определени генерализации;

– Значението и употребата на частиците не се тълкува чрез теории, свързани със значението, разбирането и възприемането на информацията, а именно такива анализи могат да открият мястото на частиците и да ги свържат с другите аспекти на семантичната структура на изречението.

3. Частицата *абе* в българската граматична и лексикографска литература

Частиците са сравнително добре описан клас думи, но въпреки това се оказва, че *абе* не е намерила място в тези описания. Единствената по-пълна характеристика на *абе* е у Врина, в раздела за частици, изразяващи реакция (Врина 1999: 174). В Грамматика 1998 е отделено внимание на частиците, които въвеждат реплика *ами*, *а(ми)*, на частиците за обръщение към слушателя – *бе*, *ма*, *бре*, *мари*, на частиците за потвърждение – *зер*, *я*, *ами* (Грамматика 1998: 654). В раздела на същата граматика за морфологията *абе* също не фигурира; в групата на частиците за обръщение е посочена *бе*, *бре*, а за усиление – *а* (Грамматика 1998: 361). Причината за това едва ли е в „разговорния характер“ или „снижената стилистична маркираност“ на *абе*. Такъв характер имат и *ами*, и *ама*, и *бе*. Подобна констатация може да ни доведе до заключението, че става дума за сравнително нова частица, която е вариант на *а+бе* и е засилила употребата си в последните години. Това обаче едва ли е така, защото *абе* е отбелязана още в речника на Н. Геров.

4. Произход на частицата *абе*

Произходът на частицата *абе* е много неясен. В БЕР тя не се споменава. РБЕ я разглежда като съчетание от *а* и *бе* и не дава отделни значения за съчетанието *а бе*. За частицата *бе* БЕР твърди, че е произлязла от *бате*, както „*ма* от *мама*, *ба* от *баба*, *ле* от *леля* и др.“. Това обяснение звучи неубедително, защото в дадените примери частицата представлява първата сричка от думата, от която е произлязла, а в случая с *бе* от *бате* се предполага друго, по-неправдоподобно фонологично развитие. БЕР цитира и Младенов 1941, където се сравнява със старондийското *bhō* и турското *be*; но според авторите на БЕР последното е „вероятно от бълг.“.

По-подробна картина ни дава Геров (1895–1904). В него има три речникови статии – за *а-бѐ*, *а́-бе* и *а-бѐй*. В речника намираме и варианти с *х*- в началото: *ха-бе*, *ха́-бе* и *ха-бей*. Тълкуванията до известна степен се покриват.

В Младенов 1951 се дава *абе* с алтернативно ударение върху първата или последната сричка, с отметка: „съставено от *а* и *бе*, за свойско обръщане към нкг., обикновено към мъжко лице, ала и към женско в изт. наречие“.

Дава се и вариант *абей*, който се обяснява като продукт от съчетание на *абе* с *ей*, или като резултат от удължение на последната гласна.

В нито един от тези речници думата не е посочена като турцизъм, но данните и в двата речника ни водят към мисълта, че думата, или поне третата форма *а-бей* у Геров (1895 – 1904), може да произхожда от турската дума *ağabey* [a:bi]. Нейното значение е именно „по-голям брат, бате“, и тя е много честа в апелативна функция, точно както българската дума *бате*. Фактори, които говорят в полза на това, са: 1) тълкуването на *а-бей* у Геров (1895 – 1904): „казва се: кога да повикаме някого: *А-бе момче!*“; 2) подобното тълкуване на *а-бей* там: „казва се: кога да повикат някого: *А-бей, момци, откъде идете?*“; 3) отметката у Младенов (1941), че се казва предимно към мъжко лице (към женско лице турците казват *abla* „како“).

В турски език освен споменатата апелативна функция на *ağabey*, която е налице във всички форми на езика, има и диалектна форма *abe*. В турския диалектен речник (ДС) тя се дава с вариантите *aba* и *abeu*, с тълкуване „за повикване и привличане на вниманието в небрежен разговор“. Думата е регистрирана главно в тракийски и западни анадоолски наречия. Освен това се дава второ *abe*, с вариантите *a:be*, *a:bey*, *a:bi*: и *apeu*, с разпространение по-на изток в Анадола, и с простото тълкуване: *ağabey*. New Redhouse (НР) посочва, че е комбинация от турските думи *a* и *be*. Щейервалд (1988) дава отметката, че е диалектна и особено се използва в Тракия. В изследването на Немет за турския говор във Видин съчетанието *a be* се среща в един от примерите (1965: 101), и с употреба, както ще видим по-нататък, много близка до употребата в български език: *a be çociğım sen ye* „а бе детето ми, ти яж!“. (Вж. и пример от Младенов 1951: *абе чоджум, не си за нея работа*).

На фона на тези данни не е изключено да имаме случай на съвпадане на две думи с приблизително еднакъв звуков състав и функция (значение) – както напр. БЕР предполага, че в българския съюз *ала* са съвпаднали славянски съюз и гръцкият съюз *alla*. Този сложен произход на *абе* вероятно продължава да се изразява във функциите ѝ, както ще видим по-нататък.

За емпиричен материал при изследването сме използвали вицове, събрани от няколко български интернет-портала. В идеалния случай би трябвало да се използват записи на автентични диалози, но вицовете ни се

струват като много хубава алтернатива, защото би могло да се смята, че сравнително вярно отразяват живата реч. Освен това, жанрът изисква ясно, стегнато описание на ситуацията и намеренията на действащите лица. От целия материал, над 9000 вица, намерихме употреби на *абе* в около 800 от тях.

Нашата теза е, че употребата на *абе* привлича вниманието върху конфликт между волеизява на говорещия от една страна и от друга страна волеизява на слушащия или дадено положение на нещата. По-подробно (в следното за краткост ще употребим **А** или **лицето А** за говорещия и **Б** или **лицето Б** за слушащия): Под „волеизява“ разбираме тук не само експлицитна, формална волеизява, например изразена чрез повелителна форма на глагол, но и прагматична волеизява. Например: „Бихте ли ми казали колко е часът“ формално е въпрос, но прагматично е равно на повелителна форма: „Кажете ми колко е часът“. Ще определим „волеизява“ като желание от страна на едно лице **А** състоянието на нещата да се промени, да премине от дадено състояние в друго състояние, което желание се съобщава гласно от **А**. Например, при волеизявата „Затвори вратата!“ лицето **А** има желание състоянието на нещата да се промени от такова, при което вратата е отворена, в такова, при което вратата е затворена.

Въз основа на тези дефиниции може да определим инвариантното значение на *абе* така: Лицето **А** може да използва частицата *абе* пред **Б** когато направи волеизява за състояние на нещата **X** и когато предполага или знае, че **Б** желае състояние на нещата не-**X**, и когато смята, че има достатъчен авторитет волеизявата на **А** да надделее.

Това се изразява много често във **възражения** и **протести**. Типичен пример е следващият виц, в който **А** (морякът) желае състоянието на нещата да бъде така, че проститутката да работи:

Амстердам. След четиримесечно плаване, загорял моряк пазари проститутка след бутилка уиски. Проститутката му отговаря:

- Днес не работя, неразположена съм.
- *Абе* няма неразположена, няма не работя. [...]

Други примери:

Любовна среща. Младежът шепне:

– Ах, какво прекрасно лице! Каква красива шия! Ах, какви хубави рамене! Какви чудни гърди! Какво сладко пъпче!

Девојката:

– *Абе* ние ще се чукаме ли, или ще правим инвентаризација?

Прибрали се седемте джуджета вечерта и започнале:

– Кой ми е јал от супичката?

– Кой ми е нахапал хлебчето?

– Кой ми е пипал лъжичката?

И т.н.

Седмото погледнало в креватчето си и казало:

– *Абе* я гасете лампата да лягаме, пък утре ще се разправаме.

Подобно значение се споменава и от Геров: „когато се говори някому ядосано и за хокане“.

Изобшто е многу тешко да си представим употребата на *абе* в изказвания, в които се съобщава согласие със слушащия или готовност за сътрудничество с него. Израз като **абе разбира се* ни се струва невъзможен, и съчетанието **абе да!* не се намира в нашия материал.

Има и многу случаи на *абе* в реплики, които изразяват **изненада**, **чудене**, **недоумение** предизвикано от необичайна ситуација. При тези емоции е налице очакване у лицето А состојанието на нештата да е различно от реално съществуващото. Глаголът „очаквам“ се дефинира в БТР 1963 като „[...] иска ми се настъпването на случка или извршването на действие“. Към това ще добавим „съществувањето на дадено состојание на нештата“, и можеме да класифицираме „очакване“ како вид волеизјава. Напр.:

Нане си върви по селскиот път и среќа Вуте, којто копае седнал.

– *Абе*, Вуте, оти копаеш седнал?

– Епа оти пробвах легнал, ама не става.

Шестнајсет борчета се возиле в един джип. Спрјал ги един полицај и ги попитал:

– *Абе* што сте се качили толкова многу народ, не може така?

– Хе хе, брато, глей ко пише отзад – 4x4!

Значението на „чудене“ се споменава и от Геров, но само за *а-бей*. Младенов (1951) пише за значението „за чудене“, че „може да се разшири с *еи*: *абе еи*, па *абей*“.

В един малко различен тип, којто често се среќа във вицовете, волеизјавата има **отношение към самата речева ситуација**. Става дума

за отговори на въпроси, и често пъти тези отговори представляват сюжетната кулминација на вица. Може да се предполага, че правилата за сполучливо проведен диалог изискват отговорите да бџдат релевантни, учтиви и ненарушаващи душевното спокојствие на питащия, но смешното в един виц често се изгражда върху нерелевантни и шокиращи отговори, понякога предхождани от своето рода дополнително предупредение за нерелевантноста како „како да ви кажа...“. Напр.:

Двама ученици си говорјат:

– Ти како ще правиш, след како завършим?

– Мисля да стана полицај, в КАТ. А ти?

– *Абе* и аз ще се захвана с някакъв рекет...

– Вчера ходих на гости у Иван.

– У Иван? Ми нали той беше в психиатријата. Бил се мислил за Наполеон.

– Аааа, изписали са го.

– И, како е той, здрав ли е вече?

– *Абе*, како да ти кажа. Мај още му има нешто. Извади някаква бутилка с конјак и вика – „А това е Наполеон“.

В Тишева и Хауге 2001 говорихме за една външно сходна употреба на *ами* како маркер на комуникативна неадекватност на отговора: когато се пита за нешто, и се дава отговор, којто според отговарјачия не представлява отговор от този тип, којто би искал питащият (срв. и Иванова 1952):

О (...йа \кажи кви трушии си пра\вила/)

К (/ми: трушии/)

М (/ми какви трушии/)

О (/ми трушии/)

При отговорите с *абе* обаче тешко може да се говори за неадекватност на отговора – становиштето на отговарјачия веројатно е, че дава позитивен отговор от очакваното.

Като конфликт на нивото на дискурса предлагаме да се разгледа и тази употреба на *абе*, която съвпада с определението на *абе* в турскиот диалектен речник – привлечане на вниманието. Тази употреба е описана и от Геров (1895 – 1904), Младенов (1951) и Врина (1999). Многу често след

абе се прибавя лично име или нарицателно име за лице: *абе брато, абе братле, абе Картоф*. Напр.:

Борец седи пред баничарница, спира случаен минувач и му казва:

– *Абе*, брато, ето ти 20 марки, само влез вътре и ми вземи една баничка, щото умирам от глад. А аз като влезна, все ми дават оборота за деня.

Един пиян отишъл на доктор и му казал:

– *Абе*, докторе, я ме прегледай и ми кажи кво ми има, че ми е много кофти! [...]

В повечето от тези ситуации трябва да се предполага, че между действащите лица в началото съществува състояние без диалог. С реплика, започваща с *абе*, лицето А сигнализира, че иска да започне диалог с лицето Б. Това по принцип е опит от страна на лицето А да наслагва своето искане над искането на лицето Б, което не е проявило желание да завърже разговор. В английски има израз, с който може да се установи диалогичен контакт: „*I say!*“. Английският израз може да се схване като натрапчив, но не направо неучтив, а *абе*, както отбелязва Врина, се възприема като „признак на неучтивост, грубост“ (1999: 109). Причина за това вероятно е функцията на *абе* в други контексти да сочи волеизява от страна на лицето А, която е в разрез с желанията на лицето Б.

Нашето заключение в най-обобщен вид е, че прагматичният маркер *абе* сигнализира конфликт между волеизява на говорещия, от една страна, и, от друга страна, волеизява на слушащия, или дадено състояние на нещата.

ЛИТЕРАТУРА

1. **БЕР**: Български етимологичен речник. 1. София, 1962.
2. **БТР, 1963**: Български тълковен речник. 2. изд. София.
3. **Вегенер, 1998**: Heide Wegener. Zur Grammatikalisierung von Modalpartikeln. В: Zwischen Grammatik und Lexik. Forschungen in einem Grenzbereich, ed. by I. Barz and G. Ölschläger, 37–55. Tübingen.
4. **Вежбицка, 1992**: Anna Wierzbicka. The Semantics of Interjections. Journal of Pragmatics 18, 1992, 159–92.
5. **Врина, 1999**: Мари Врина. Експресивните частици в българския език. В. Търново, 1999.
6. **Геров, 1895 – 1904**: Речник на български език. Пловдив. (Фототипно изд. София 1975 – 1978).
7. **Граматика, 1998**: Т. Бояджиев, В. Куцаров, Й. Пенчев. Съвременен български език. Пловдив, 1998.
8. **ГСБКЕ, 1983**: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II. Морфология. София, 1983.
9. **Дохърти, 1987**: M. Doherty. Epistemic Meaning. Berlin, 1987.
10. **ДС**: Türkiye’de Halk Adzýndan Derleme Sözlüdü 1–12 (Türk Dil Kurumu Yayýnlarý 211). Ankara 1963 – 1982.
11. **Иванова, 1952**: Д. Иванова. За употребата на съюза *ами* в книжовната реч. Български език, 1952, № 2, 119–21.
12. **Кьониг, 1991**: Ekkehard König. The Meaning of Focus Particles. A Comparative Perspective. London and New York, 1991.
13. **Младенов, 1941**: Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941.
14. **Младенов, 1951**: Български тълковен речник с оглед към народните говори. Т. 1. София, 1951.
15. **Немет, 1965**: J. Németh. Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion (Bibliotheca orientalis Hungarica 10). Budapest, 1965.
16. **НР**: New Redhouse Turkish-English Dictionary. 15th ed. Istanbul 1968.
17. **Пенчев, 1966**: Йордан Пенчев. Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език. София, 1966.
18. **РБЕ**: Речник на българския език 1. София, 1977.
19. **СД**: Türkiye’de Halk Adzýndan Derleme Sözlüdü 1–12 (Türk Dil Kurumu Yayýnlarý 211). Ankara 1963 – 1982.

20. **Тишева, 1994:** Йовка Тишева. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. В: Проблеми на българската разговорна реч, № 2, В. Търново, 1994, 108–19.
21. **Тишева и Хауге, 2001:** Йовка Тишева, Хетил Ро Хауге. Съюзи за противопоставяне в ролята на прагматични частици. В: Проблеми на българската разговорна реч, № 5. В. Търново, 2001, 242–52.
22. **Уилкинс, 1992:** David Wilkins. Interjections as Deictics. *Journal of Pragmatics*, 18, 1992, 245–71.
23. **Фишер, 1998:** Kerstin Fisher. Validating Semantic Analyses of Discourse Particles. *Journal of Pragmatics* 29, 1998, 111–27.
24. **Фрейзър, 1999:** Bruce Fraser. What Are Discourse Markers? *Journal of Pragmatics* 31, 1999, 931–52.
25. **Шифрин, 1987:** Deborah Schiffrin. *Discourse Markers (Studies in International Sociolinguistics 5)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
26. **Щейервалд, 1988:** Karl Steuerwald. *Türkisch-deutsches Wörterbuch*. Wiesbaden, 1988.
27. **Якобс, 1990:** J. Jacobs. Abtönungsmittel als Illokutionsmodifikatoren. В: W. Abraham (ed.) *Discourse Particles*. Amsterdam, 1990.